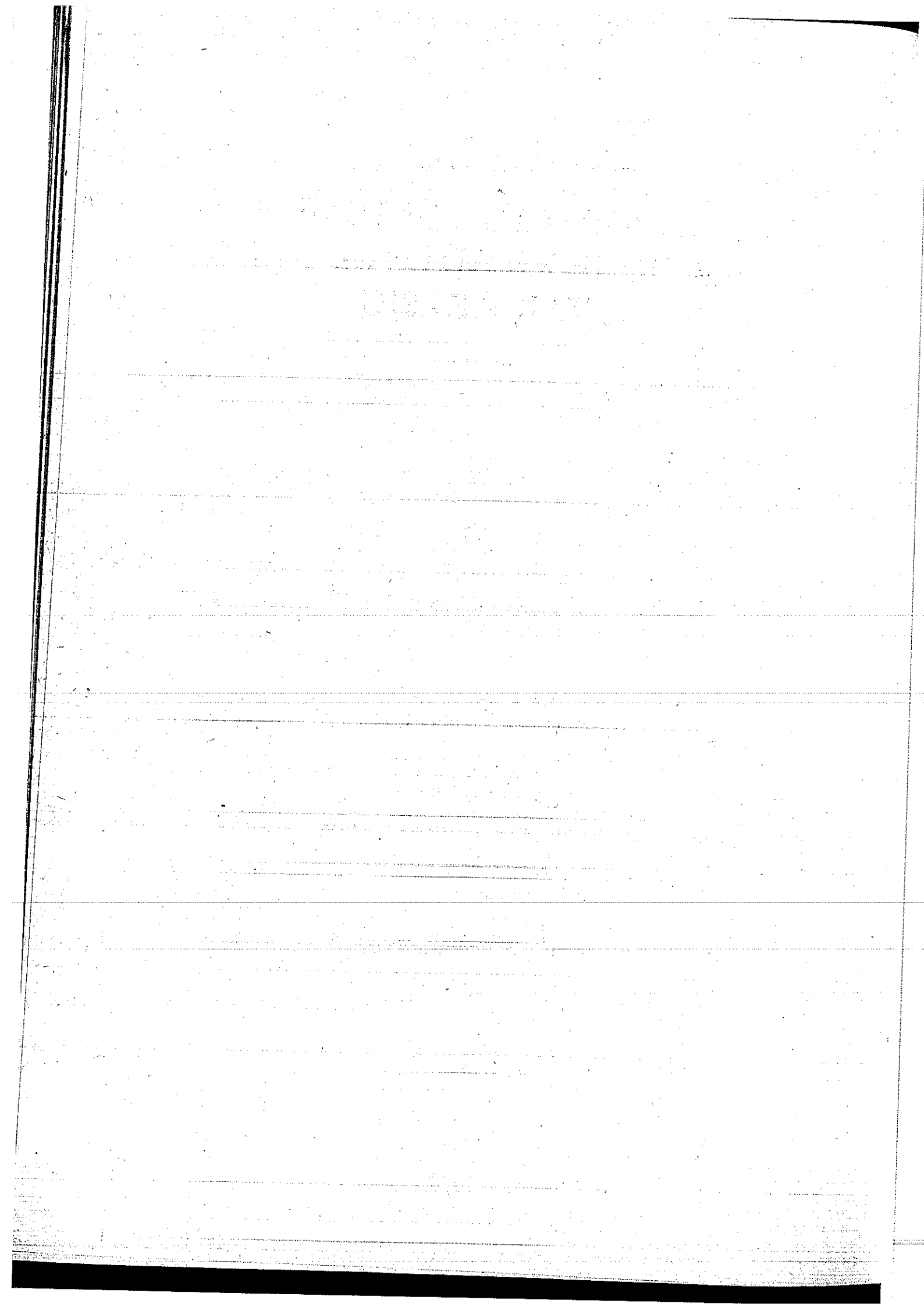

HARMADIK RÉSZ
MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE
A HONFOGLALÁSTÓL
A TATÁRJÁRÁSIG

I. FEJEZET

HONFOGLALÁS ÉS MEGTELEPEDÉS

1. A MAGYAR HONFOGLALÁS LEFOLYÁSA

9. SZÁZAD VÉGI NÉPVÁNDORLÁS

Honfoglaláson a magyar népnek Etelközből a Kárpát-medencébe való beköltözését értjük. E kései „népvándorlás” történelmi jelentősége abban áll, hogy a megváltozott körülmények révén a magyar nép gazdasági és társadalmi fejlődését meggyorsította, és a feudális jellegű államszervezés előfeltételeit megteremtette.

A magyar honfoglalás képe a legtöbbször úgy él, ahogy azt 1200 körül Anonymus elképzelte és leírta. Árpád fejedelem vezérei élén, Szkítiából, a vereckei úton bevonul, és apró részfejedelmekkel vívott diadalmos csaták után elfoglalja ősenek, Attilának örökét.

Ez az elbeszélés 300 évvel az események után, 1200 körül készült, Anonymusnak pedig nem állott rendelkezésére szemtanú leírása a honfoglalás menetéről, csupán egy 900 körüli nyugati évkönyvíró, Regino szűkszavú feljegyzéseit ismerte. *Gesta Hungarorum*a a műfaj sajátosságai miatt nem is akart oknyomozó történet lenni, hanem regényes elbeszélés az ősök dicső tetteiről. Anonymus a királyi udvarban forgoló főuraktól megtudta ugyan, hogy kit tartottak honfoglaló ősöknek, s melyik volt ősi birtokuk, egy-egy igric pedig még az ő korában is regélt a kalandozó vezérek dicsőségéről, de ezen túlmenően a magyar honfoglalás történetét az 1200 körüli földrajzi, néprajzi és politikai viszonyok visszavetítésével és helynévmagyarázatokból kigondolt epizódokhoz igazodva írta le. A latin auctorok művei nyomán szinte világosabban állt előtte a magyar honfoglalás világtörténelmi szerepe; ezekből ugyanis kitűnik, hogy nem egyedi népelmozdulásról van szó, hanem a „Szkítiában”, az eurázsiai sztyepp országútján lakó népek meg-megújuló nyugatra töréséről, arról, amit ma népvándorlásnak nevezünk.

A középkorban a puszták népeinek vándorlását részben mitikus okokkal magyarázták — ilyen a griffek támadása és az új hazába vezető szarvas üldözése —, részben racionális okokkal: az őshazából a nép megsokasodása miatt kiköltözni kényszerült. Az elmúlt évszázad földrajz-tudománya a népvándorlásokkal kapcsolatban több okot mérlegelt. Belső-Ázsia lassú kiszáradásának feltételezésén túl számoltak rövidebb klímaingadozással is, mely a vizek elapadását s a legelők megfogyatkozását vonja maga után, az állatok pusztulása okozta táplálékhiány mellett pedig — történeti források alapján — leginkább háborút, ellenséges támadást vettek számba. Egyedi példák tanúsítják, hogy a gyorsan terjeszkedő nomád hatalmak, mint a türk és a mongol, népek elmozdulását idézték elő, de más okok is — például egy hadvezér és zsákmányra éhes harcosainak váratlan győzelme — ilyen következményekkel járhattak.

Az egyedi kiváltó okok mellett nem hagyhatunk szó nélkül egy tényezőt, amely a nomád társadalmak belső viszonyaiból fakad. Világtörténelmi példák tanítják, hogy az állattenyésztés útjára lépett ősnépek (indoeurópaiak, sémi népek) környezetükhöz képest gyorsabb szaporodásnak indultak. Az állattenyésztés ugyanis nem csupán állandó, egyenletes táplálkozást tesz lehetővé, hanem a tej és tejtermékek révén olyan táplálékot biztosít, amely vitaminokban és elemi tápanyagokban való gazdagsága miatt a csecsemő- és gyermekkori halandóság csökkenését és a szervezet ellenálló-képességének növekedését vonja maga után. Ugyanakkor az állatállomány-kezdő körülmények között gyorsan felszaporítható, s ennek gyakorlatilag csak a legelőhiány szab határt. Ezzel elérkeztünk a kérdés csomópontjához. A nomád gazdálkodás alapja a legelő birtoklása. Az állattenyésztés gyakori „túltermelése” ugyanúgy legelőhiányhoz vezet, és harcokat vált ki a legelő birtoklásáért, mint az aszály okozta legelőcsökkenés, s a legelőért vívott harcokból az egyik fél vesztesen kerül ki. Nomád gyakorlat szerint a vesztes törzset „elrendezik”, az aulokat és a jószágot szétosztják a győztes főemberek egymás között, egyik-másik megvert törzsnek vagy törzsszövetségnek azonban sikerül elmenekülnie, s mivel a Himalája, a kínai fal, a Csendes-óceán és a fagyos Szibéria által bezárt térségből egyetlen irányba vezet ki út a füves pusztákon, nyugat felé, ez lett a túltelített medence időnkénti levezetője.

Az eurázsiai országút utolsó állomása a Kárpát-medence. Ide torkolt a szkítáktól kezdve mindmegannyi lovas nomád nép útja. Az Alföld viszonylag száraz, kevésbé csapadékos klímája, sztyeppréflórája hasonlónak tesz a „Szkítia” füves pusztájához, és a belé vezető széles folyóvölgyek szintén kitűnő terepet biztosítottak a nyári legeltetésnek. Éppen ezért alig volt nép a népek országútján, amelynek legalább a töredéke el ne érte volna a Kárpát-medencét.

A nomád társadalmak — legkisebb egységüktől, a nagycsaládszerű aultól a birodalmakig — nem voltak nyelvileg és embertanilag homogén alakulatok. Kétségtelen, hogy az aul, az aulokból álló nemzetségi alcsoport és a nemzetség, amit törzsi alcsoportnak is nevezhetünk, a fejlődés korai stádiumában rokon közösség volt, a nomád életmód azonban ezen mélyreható változásokat okozott. Maga az aul sem volt érintetlen társadalmi egység, mert szokás volt, hogy földönfutóvá vált nemzetségtagok beálltak egy gyarapodó aulba szolgának, és az alávetettek számát a foglyul ejtett rabszolgák is gyarapították. Ezen túlmenően a nomád törzsszövetségek egymással vívott harcainak gyakran az volt a következménye, hogy a legyőzött törzsek, törzsszövetségek felbomlottak, és új vezetés alatt, új összetételben állottak ismét egybe. Ez különböző eredetű nemzetségek összekapcsolását eredményezte, melyekhez képest idegen volt a vezérnemzetség is. Ha a vezérnemzetség, például türk vagy mongol, kezdetben vérségi közösség volt is, az exogám házasságok révén etnikai összetétele rövidesen heterogénné változott.

Ha ennek tudatában tekintünk végig a füves puszták népein — gazdagságuk, társadalmuk és művelődésük (művészet, hitvilág, zene) azonosságát tekintve, és folytonos embertani keveredésük láttán —, rokon népeknek kell tartanunk őket, annak ellenére, hogy nyelvi eltérés mutatkozik közöttük. A sztyepp kezdetben többnyire iráni nyelvű népei (szkíták, szarmaták, alánok) csak fokozatosan, egymással keveredve adták át helyüket török népeknek (hunoknak, avaroknak, bolgároknak stb.), olyannyira fokozatosan, hogy a Kárpát-medencébe beköltöző utolsó nomád nép, a török nyelvű kun, még mindig hozott magával iráni nyelvű néprészt, az alán eredetű jászst.

A nomád népalakulatok az országútjuk peremén lakó népeket is bekapcsolták érdekkörükbe, hódoltatták őket, mintegy szimbiózisra léptek velük, ami olykor azt eredményezte, hogy e peremnépek is bekerül-

tek a népvándorlás sodrába. Ez történt a még meg nem települt szlávokkal és a félnomád életmódot folytató magyarokkal.

Szkítia peremnépeinek nyugatra sodródása olyan régi folyamat, mint maga a népvándorlás, és ezért eleve nem zárható ki az a feltevés, hogy magyar nyelvű népcsoportok már a honfoglalás előtt, valamely nyugat felé törő nomád szervezet részeként elsodródtak a Kárpát-medencébe. Mivel a finnugor nyelvű magyarok és a bolgár-török nyelvű onogurok között már évszázadokkal a honfoglalás előtt kialakult egy fajta szimbiózis, méltán vetődött fel a gondolat, hogy bolgár-török törzseknek, mint a kutriguroknak vagy onoguroknak a Kárpát-medencében való megjelenése nem jelenti-e egyben magyar nyelvű néprészek beköltözését is. Jelenleg azonban nem rendelkezünk olyan nyelvi adatokkal, amelyek finnugor nyelvű tömegeknek a honfoglalás előtti Kárpát-medencében való tartózkodását igazolnák. Nincs adat arra sem, hogy 894 előtt magyar (*megyer*) nevű nép lakott volna itt, ami annál lényegesebb, mert e népnév jellemző, közös sajátja az obi-ugor nemzetségeknek. Ugyanakkor az etelközi magyarok 870 körüli állapotát leíró Dzsajháni *modzsgeri*, azaz „magyar” néven nevezte őket, ami bizonyítéka finnugor nyelvüknek, de finnugor neve volt a magyarok ekkortájt élt főfejedelmének, Levédnek is, ugyanúgy, mint a honfoglalás előestéjén vezérlő fejedelmének, Árpádnak (a *-d* képző mutatja magyar voltát!), valamint Árpád fiának, Leventének. A nyelvileg értelmezhető adatok egyöntetűen azt bizonyítják, hogy a finnugor nyelvű magyar nép a 895 körüli honfoglalással költözött be Magyarországra.

A magyar honfoglalás nem egyetlen okra vezethető vissza, de döntő mozzanata az a besenyő támadás volt, amely az Etelközben lakó magyarokat 895-ben érte. Mielőtt e 9. század végi népeltolódás kiváltó okait és lefolyását részletesen áttekintenénk, néhány történeti és kronológiai félreértést kell eloszlatnunk.

A Magyar Krónika 13. századi átdolgozója, követve a korabeli latin irodalomban elterjedt *Hunus—Hungarus* azonosítást, a magyar történet elé egy „hun történetet” írt, és Attila hunjainak beköltözését tette meg a magyarok első honfoglalásának. A hunok azonban, amennyire személynéveikből megítélhető, nem finnugor nyelven beszéltek, belső-ázsiai származáshelyük és tiszta nomád életmódjuk nem egyezett a magyarokéval, végül pedig a magyarokkal szimbiózisban élt ogur törzsek akkor

nyomultak elő a pontusi sztyeppre (463 körül), amikor Attila Duna-táji birodalma már felbomlott (454). Az könnyen meglehet, hogy keletre menekült hun vezérek és vitézek beépültek az onogur birodalomba, amely a magyarokat is felölelte, a hunok uralkodó rétege és katonai kísérete azonban, mint a legtöbb nomád birodalomé, maga is heterogén volt, s ez legfeljebb tarkította az onogur vezető réteg összetételét, semmint meghatározta etnikai arculatát. Valószínű, hogy a hun birodalomhoz tartozott kelet-európai népek ugyanúgy őrizték hagyományaikban a hunok vagy Attila emlékét, mint a germánok, és egyes felemelkedő dinasztiákban a bolgár kánokéhoz hasonlóan másodlagosan is kialakulhatott a hun eredet, illetve az Attilától való származás tudata, ennek azonban nem sokkal több a valóságértéke, mint keleten a mesés állattól (szarvasűnő, farkas, turul), nyugaton pedig a trójaiaktól vagy rómaiaktól való származtatásnak.

A középkori hun-magyar „kettős honfoglalás” elmélete nehéz kronológiai feladatok elé állította a krónikásokat, amikor meg akarták határozni, hogy mikor zajlott le az első és második beköltözés. A Magyarországon jól ismert Regino-féle évkönyvben nem esik szó sem a hunok, sem az avarok honfoglalásáról. Kézai Attila unokáját már Álmos kortársának írta, s így érthető, hogy a honfoglalást 700-ra tette, a bővebb krónikák viszont a latin források alapján megközelítő számot adtak (873, romlással 828).

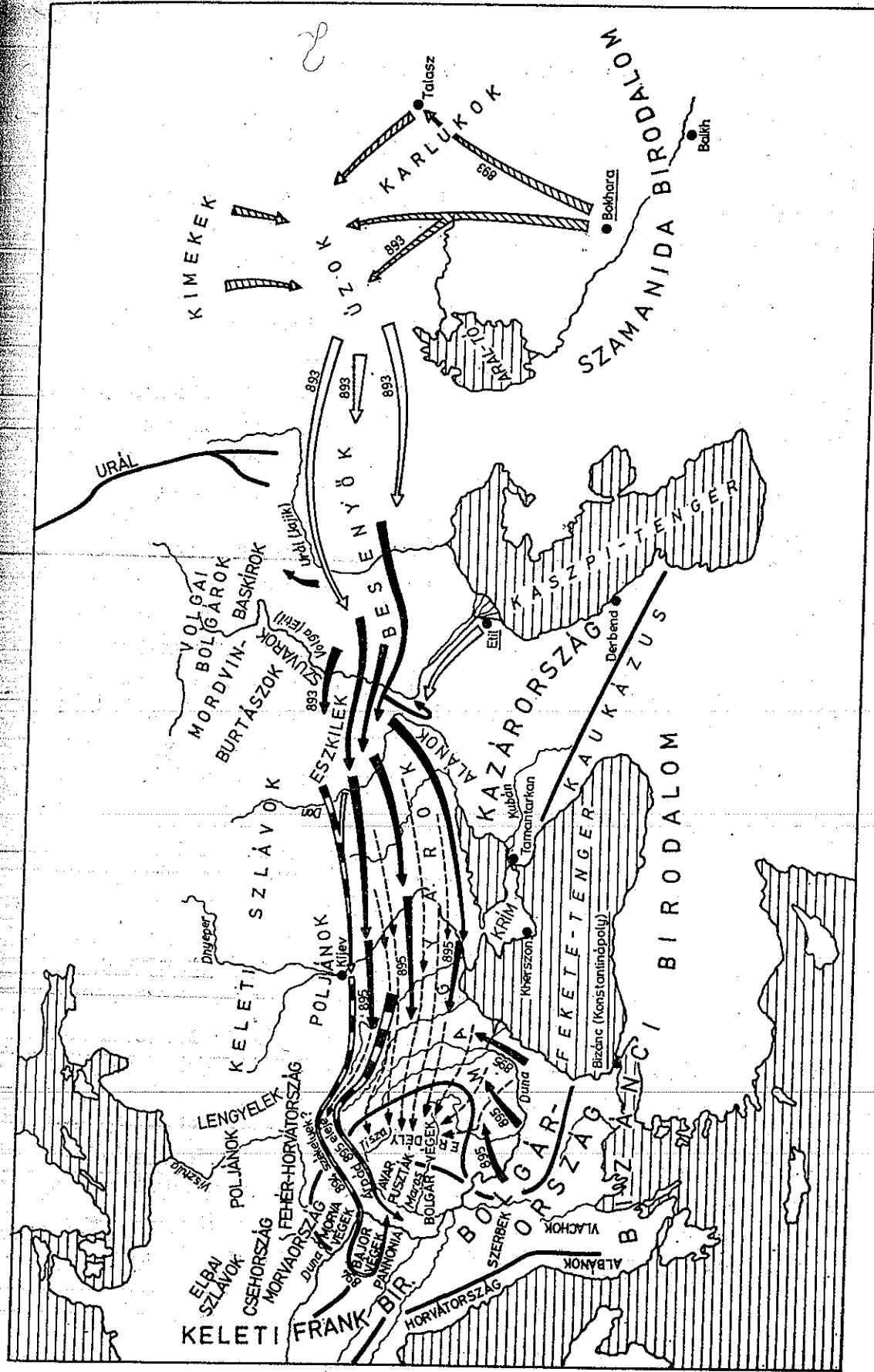
A magyarok Székéltől való kiköltözésének időpontját Árpád-kori krónikásaink többnyire Regino 889. évi bejegyzése nyomán határozták meg (másolási hibával: 884, 888., illetve 872). A 889. évnél azonban a lotaringiai szerző nemcsak a magyarok besenyők általi kiűzéséről tudósított, hanem a magyarok „szittya” eredeztetésétől kezdve, az itáliai kalandorokéig (899–900) mindent elmondott, amit róluk tudott. Mivel Regino utólag, 906-ban állította össze évkönyve végét, és hallomásból nyert értesüléseit többnyire hibásan osztotta be évekhez, a 889. évadatnak nem tulajdoníthatunk különös értéket; kivált azért nem, mert a honfoglalás idején (895 körül) semmit sem jegyzett fel a magyarokról. Regino 889-i évadata eredhet elírásból vagy gondatlan szerkesztésből, és kevésbé nyújt alapot arra, hogy abból az első besenyő támadás és a Levediából Etelközbe való átköltözés időpontjára következtessünk. Nem tekintve azt, hogy Konstantin császár 950 körül bizonytalan magyar szájhagyomány

alapján jegyezte fel mindazt, amit a régi Levediáról és Etelközről, a szárdokról és az első kangar-besenyő támadásról hallott, a 9. század végi népvándorlás elindulására vonatkozó adatok azt bizonyítják, hogy a besenyők nem 889-ben, hanem csak három-négy év múlva keltek át a Volgán.

E népvándorlás elindítója nem a klímaváltozás vagy legelőhiány volt, hanem egy rendkívüli méretű turkesztáni hadjárat. Az Aral-tótól délre fekvő országok (Khorezm, Bokhara, Khoraszán, Szeisztán) feletti uralom 875-ben jutott az iráni Szamanida-dinasztia kezére, amely névleg a bagdadi kalifának alávetve, valójában önállóan uralkodott. Városaikban (Szamarkand, Balkh, Sas) verték azokat az ezüstdirhemeket, amelyek a magyar honfoglalás kori leletekben előkerültek. A 892-ben uralomra jutott Izmail ibn Ahmed a következő évben nevezetes hadjáratot indított a nomád „türkök” ellen. Mint a kortárs Tabari elmondja, a hadjárat tavasszal vette kezdetét, és olyan eredményes volt, hogy a türk fejedelményt, a katunt is elfogták, 10 000 foglyot ejtettek, megszámlálhatatlan lábasjószágot és hátasállatot hajtottak el; a zsákmányból állítólag minden mohamedán harcosra 1000 dirhem értékű részesedés jutott. Ötven év múlva Maszúdi ezt a hadjáratot a karlukok fővárosa, Talasz elleni hadjáratral azonosította, és a karlukoknak az északabbra lakó kimekekkel és az úzokkal való háborújából vezette le azt a népeltolódást, amely a besenyőket is kimozdította. Mivel a félig megtelepült karlukok nesztoriánus keresztény központjának, Talasz (Taraz, Tarsia) városnak az elfoglalásáról a 10. század közepén Narsaki is tudósít, ebben nem kételkedhetünk, mindamelllett a népvándorlás elindulását nem a karluk főváros elfoglalásához, hanem „türk” szomszédaik, az úzok (oguzok), más néven „torkok” legyőzéséhez kell kapcsolnunk.

Az úzok kimozdításában része lehetett az északkelet felől támadó kimek-törököknek is. Az úzok, állatállományuk nagy részének elvesztése után, a sztyepp íratlan törvényei szerint nyugati szomszédaikra, a besenyőkre rontottak.

A besenyők 750 és 850 között tűntek fel a belső-ázsiai nomád népek között, ekkor, egy tibeti nyelvű ujjur követjelentés szerint, csak 5000 harcost tudtak kiállítani. 870 táján a Volga alsó szakaszától keletre nomadizáltak; ez idő tájt a lovakban, marhákban és juhokban, valamint arany- és ezüstedényekben való gazdagságuk közismert volt. Ez volt a

31. térkép. A honfoglalást kiváltó támadások (893—895)

fő oka, hogy a 893-ban állataikat elvesztett úzok megrohanták a besenyők országát.

Konstantin császár a besenyők megjelenésekor készített jelentés alapján arról számol be, hogy a feljegyzés ideje (948—950) előtt 55 évvel, tehát 894 táján az úzok a kazárokkal összefogva kiűzték a besenyőket az Urál folyó vidékén levő hazájukból. Valószínű, hogy a besenyők a kazárok ellen viselt, szinte évenként ismétlődő hadjáratukon vettek részt, amikor a váratlan úz támadás érte őket. Állataikat hátrahagyva voltak kénytelenek menekülni, hiszen a Volgán hatalmas juhnyájukat, tevéiket és minden lovukat át sem tudták volna szállítani. Mikor néhány évtized múlva Ibn Fadhlán átkelt az úzok földjén, nem győzte az egykori Besenyőország juhokban, lovakban és tevékben való gazdagságát ecsegtetni, ugyanakkor arról is megemlékezett, hogy egy besenyő néprész, amely az Urál hegység déli lábainál rekedt, szegénységben tengődött.

A Volgán átmenekült besenyők hazátlanokká és nincstelenné váltak. A Volga—Don köze legfeljebb pihenőhelyet nyújtott nekik, mert dél felől Kazárország, észak felől pedig az erdős sztyepp lakói, a burtászok és volgai bolgárok zárták el az utat. Ebben a helyzetben a besenyőknek nem volt más választásuk, mint átkelni a Donon, és a magyaroktól elragadni azt, amit elvesztettek: legelőt, állatot, új hazát. Azt, hogy ez a besenyőknek sikerült, a Duna-tájon zajló események könnyítették meg.

A KÁRPÁT-MEDENCE 9. SZÁZAD VÉGI ÁLLAPOTA: LEGENDA ÉS VALÓSÁG

Anonymus 1200 táján megpróbált választ adni arra, hogy kiket találtak a magyarok a Kárpát-medencében, de mivel írott forrásokban nem talált elegendő adatot, a nép ajkán élő hagyományokat pedig megvetette, maga próbált választ adni rá korának a régmúltba való visszavetítése és tudákos etimologizálás alapján.

Anonymus célja azt volt, hogy bizonyos főúri családok ősi birtokjogát történetileg igazolja. E családoktól megtudta, hogy kit tartanak honfoglaló ősüknek, melyik vármegyébe szálltak meg, de ahhoz, hogy az őseket hősi csatákban szerepeltethesse, ellenfél is kellett, akit a hős legyőz. Ilyeneket pedig a rendelkezésre álló írott forrásokban (Régino, *Gesta*

Ungarorum) nem talált. Anonymus a Kárpát-medence honfoglalás előtti országait és vezéreit javarészt ennek az igénynek a kielégítésére hívta életre, részben a hagyományban élő 10. századi magyar törzsfők „országaiból”, részben helynevekhez fűzött magyarázatokból.

Szerinte a Duna–Tisza közén, Ungvártól Titelig a bolgár-szláv kagán (cár) rokona, Salanus vezér lakott. (Az ő nevét olvasta Vörösmarty Zalánnak, holott Anonymus helyesírása csak *Salán* vagy *Csalán* olvasatot enged meg.) Az ő alattvalója lett volna Labore ispán, akit a magyarok állítólag ott akasztottak fel, ahol a Laborc folyó a Bodrogra ömlik. A kazár népszerű bihari dukátus vezérének a „több barátnője” miatt „Mén”-nek nevezett Marót vezért tette meg azon a tájon, ahol két *Marót-laka* falu árulkodott Anonymusnak Marót lakhelyéről. Nyitra vidékén szerinte Zobor cseh vezér uralkodott, akit Huba és társai megkergettek, és a Zobor-hegyen akasztottak fel. A Temes vidékén élt szerinte Ajtony őse, Galád vezér (ott, ahol a középkorban több *Galád* helység feküdt, s ma Gilád falu is található). Erdélyben Gyalu „blak” vezér uralkodott; őt ott győzi le a Gyulák őse, ahol Gyalu vára található.

Az élő néphagyományok gyűjtői ma is találkoznak ilyenféle névmagyarázó mondákkal, amelyek szerint X vagy Y helynév onnan ered, hogy ott X vagy Y nevű ember életét vesztette; ebből világos, hogy Anonymus esetében javarészt Árpád-kori helynevekhez fűződő népetimológiákkal van dolgunk. Van olyan eset, amikor Anonymus nagyon melléfogott, mert a vezérnévként szerepeltetett helynév még csak nem is személynévből ered: a *Zobor* név ugyanis ugyanaz a szó, mint a mai lengyel *sabor*, s ez eredetileg konventet, szerzetesek gyülekezőhelyét jelentette. Gyalu és Galád esetében a helynév ugyan személynévből ered, de nem honfoglalás előtti, hanem 10. századi magyar szállásbirtokos nevét őrzi.

Anonymus „pannoniai” vezéreinek kitalált voltát mi sem jellemzi jobban, mint hogy az egykorú források kb. 20 olyan uralkodót és jelentős történeti személyt emlegetnek, akinek a Kárpát-medence 9. századi történetében szerepe volt. Anonymus egynek a nevét sem ismeri, az ő vezéralakjai csak az Árpád-kori helynévanyagban találhatóak meg, a nála szereplő népek többségének pedig csak 1200 körül volt kapcsolata a Kárpát-medencével.

Milyen kép szűrhető le az egykorú forrásokból a Kárpát-medence 9. század végi állapotára nézve?

Az eredeti avarság, mely 800 körül már inkább csak a vezető és harcos rétegben kereshető, elenyészett, viszont adatszerűen igazolható, hogy az avarok közé a 7. század végén benyomult félnomád onogur-bolgárok, akiket az összefoglaló avar név mellett a 870-ben említett „vangar” néven is keresnek, bizonyos területeken tovább éltek. Ilyen volt a Fertő tó tágabb környéke, és ilyen lehetett a Tiszától keletre fekvő terület némely vidéke. Nyelvüket mindmáig biztosan nem ismerjük. Ez az onogurok eredeti nyelvének megfelelően leginkább bolgár-török lehetett, s talán összekapcsolható vele egy-két magyarországi bolgár-török víznév, mint például *Karaso* ~ *Krassó* 'fekete víz', és a Fertőbe folyó *Vulka* régi *Seleg* neve, amely a köztörök *szilik* 'tisza' szó bolgár-török alakjával egyezik. Egyes csoportjaik szláv környezetben el is szlávosodhattak. Annak megállapítására, hogy magyarul beszélő nép is lett volna közöttük, a honfoglalás utáni magyar helynévanyag nem ad támpontot.

Az avar birodalom bukása után a Kárpát-medence számban legjelentősebb népessége a szláv lett. A szlávok különböző irányból nyomultak az avarok lakta területekre, s ennek megfelelően etnikailag is különböző csoportokra tagolódtak. A források és a szláv eredetű helynevek nyelvi sajátosságai arra engednek következtetni, hogy a Duna vonalától keletre bolgár-szlávok, ettől nyugatra „dunai szlovének” laktak. Az eredetileg a Morva folyó medencéjében lakó nagymorvák mintegy 66 évre kiterjesztették uralmukat a Nyitra vidékén lakó szlovénekre is; ez utóbbiak a nyugati szláv nyelvjárási csoporthoz tartoztak. A Kárpátok északi völgyeiben „fehér horvátok” éltek.

A 9. század közepén még emlegetik a germán eredetű földműves gepidák csekély maradványát, de hogy a Kárpát-medencében hol érték meg a honfoglalást, az még felderítésre vár. A gepidák és langobardok előtt itt lakott rómaiaknak és hunoknak annál kevésbé élhettek ekkor maradványai, mert ezek még a népvándorlások első időszakában elhagyták a Kárpát-medencét.

A 9. század átmeneti viszonyai között három szomszédos állam terjesztette ki uralmát a Kárpát-medencére.

Pannonia a dunai limes vonaláig a keleti frank birodalom határtartományára, *markja* lett, Nyitra vidékének szlávjai 833-ban a nagymorvák terjesztették ki uralmukat, míg a Kárpát-medence területileg legnagyobb, de legkevésbé lakott keleti fele bolgár uralom alá került.

Az Alföld nagy része mindamellet gyepűszerű határvidék volt; ezért írta Nagy Alfréd a Karantánföld és Bulgária között fekvő pusztának, ezért mondták a nyugatiak avar pusztaságnak, és ezért írta egy mohamedán geográfus 870 körül, hogy a morvák és bolgárok között 10 napi lakatlan járóföld terül el. Regino egy kortárs beszámolója alapján különböztette meg a Kárpát-medence területén a magyarok által először megszállt „pannon és avar pusztáktól” a „karantán, a morva és a bolgár végeket”, azaz a Dunántúlt, a Nyitra-vidéket és a Maros vízi útjának tágabb környékét: Erdélyt és a Dél-Alföldet.

Az a körülmény, hogy a Kárpát-medence szomszédos országok végvidéke volt, ahol önálló államalakulatok nem voltak, jól ismert kellett legyen a magyarok előtt is, akik 862 óta többször megfordultak itt egyik vagy másik háborúban álló fél hívására. 862-ben akkor jelentek meg csapataik a keleti frank birodalom területén, amikor Német Lajos császár fia, Karlmann, „Ostmark” kormányzója morva együttműködéssel apja ellen támadt. 881-ben minden valószínűség szerint Szvatopluk morva fejedelem hívására harcoltak Bécsnél a frankok ellen. A harmadik alkalommal, 892-ben Karlmann fia, Arnulf, a keleti frank uralkodó hívta segítségül a magyarokat Szvatopluk ellen. Ennek előzménye az volt, hogy 890-ben Arnulf a hűbéresköt megújító Szvatopluknak adta a cseh fejedelemséget, a morva fejedelem azonban Csehország megszállása után rögtön megtagadta az engedelmisséget. Arnulf 892 áprilisában a Braszlavval, pannoniái hűbéresével való tanácskozás után a magyar fejedelmek segítségét kérte. Júliusban a frank, pannon-szláv és magyar had már közös erővel dúlta Morvaországot. Bár mindent felégettek, Szvatopluk elkerülte a döntő összecsapást. Mindamellet úgy látszik, hogy Braszlavnak sikerült túl a Dunán, Pozsonyban hídfőállást kiépítenie, amit a németek róla nevezhettek el *Brezalauspurc*nak, *Brezesburg*nak, s utóbb *Pressburg*nak. A négyhetes hadjárat után tüstént morva csapatok kalandoztak Pannoniába, le egészen Sziszekig, Braszlav székhelyéig. Erre Arnulf gazdasági retorziókhöz folyamodott. 892 szeptemberében elküldte követeit Vlagyimir bolgár cárhoz a régi béke megújítására. A követek nem a legrövidebb pannoniái úton mentek Bulgáriába, mert tartottak a Pannoniában kalandozó morváktól, hanem a Száván hajóztak le. A Bulgáriából 893-ban visszatért követek kieszközltek, hogy a bolgárok szüntessék be a só eladását a morváknak, ami az erdélyi sókeres-

kedelemből való kizárást jelentette. Ez a megállapodás nem csupán egy nélkülözhetetlen közéleti ciktől fosztotta meg a morvákat, hanem a morva kereskedők délkelet-európai tevékenységét is megbénította.

E szerződéssel a Duna-völgy térségében egy morvaellenes keleti frank—bolgár szövetség jött létre, és a politikai erők polarizálódásához rövidesen hozzájárult, hogy Böcs Leó császár a bolgárok ellen egy bizánci—magyar szövetséget hozott létre.

A HONFOGLALÁST BEVEZETŐ HARCOK

Amióta a népvándorlás meg-megújuló rohamai fenyegették a kelet-római birodalmat, Bizánc urainak második fegyverévé vált egy ravasz diplomáciai fogás, a barbár népek egymásra uszítása. Az avar birodalom bukása után az avar harcosokkal megerősödött Bolgárország ellen nem volt kit mozgósítani, és Bizánc tehetetlen volt a bolgár támadásokkal szemben. Csak 815-ben sikerült — nagy anyagi áldozatok árán — harmincéves békét létrehozni, majd ennek lejárta után a nyugat felől is szorongatott Bulgáriát a kereszténység felvételére indítani (861—865). A görög hittérítéssel békére készített bolgár cárság akkor vált újból Bizánc veszedelmes ellenfelévé, amikor a buzgó kereszténnyé lett Borisz cár bizánci neveltetésű fia, Simeon lépett trónra (893).

A görög—bolgár ellentét egy Bulgáriát sértő kereskedelmi korlátozás nyomán robbant ki. Simeon trónra lépését követően két görög kereskedőnek, aki a bizánci udvarban túlzott befolyást élvezett, sikerült elérnie, hogy Leó császár kitiltotta a bolgár kereskedőket Bizáncból, Szalonikire korlátozta működésük színterét, és magas vámmal sújtotta őket. Simeon cár eredménytelen tiltakozás után hadat indított a császár ellen, és Macedóniában megverte az ellene vonuló bizánci sereget. A császár erre magyar segítséget kért a bolgárok ellen. Elküldte Nikétász Szklérosz patríciust hajón az Al-Dunához, hogy tárgyaljon a magyar fejedelmekkel. Az ajándékokkal megrakott főrangú követ találkozott Árpáddal és Kurszánnal, és rávette őket, hogy küldjenek sereget Simeon ellen. Miután a gyula címet viselő hadúr és a kendének titulált kisebb hatalmú főkirály hozzájárult, a császár hajóhadat küldött Eusztathiosz tenger-nagy vezetésével, hogy szállítsa át a magyar sereget a Dunán. A sereg

vezetését Árpád fiára, Leventére, a kabarok vezérére bízták, ami azt mutatja, hogy ebben a kalandozásszerű akcióban csupán katonai segédnépek vettek részt. Miközben Niképhorosz Phokász görög hadvezér délről támadta Bolgárországot, Levente serege sikeresen partra szállt északon, több ütközetben megverte a bolgárokat, úgy, hogy maga Simeon cár is alig tudott Drisztra (Szilisztria) várában menedéket találni. A kalandozó sereg Preszláv és Madara körül sok foglyot zsákmányolva indult haza. Az Al-Dunánál várakozó görög hajók útján olyan üzenetet küldtek Leó császárnak, hogy váltsa ki a bolgár foglyokat. A császár erre a fővárosból megbízottakat küldött Etelközbe, és teljesítette kérésüket.

Ezt a hadjáratot, amelyet bizánci források a 891. évi napfogyatkozás és István pátriárka halála (893) után beszélnek el, 894-re kell tennünk, mert utána, de még a 895. évi besenyő támadást megelőzően, Leó császár és Simeon cár olyan intézkedéseket tett, amelyek hosszabb tengeri utakat igényeltek.

894-ben, amikor a morvaellenes frank—bolgár összefogással szemben egy bolgárellenes bizánci—magyar szövetség jött létre, Szvatopluk csak a természetes szövetségesül kínálkozó magyarokhoz fordulhatott segítségért, hogy kitorjón abból a kereskedelmi zárlatból, amelyet Arnulf Németországtól Bulgáriáig vont vele szemben. A morva fejedelem valószínűleg még 894 tavaszán elküldte követeit Árpádhoz és Kurszán kendehez azzal, hogy indítsanak hadat a Kárpát-medencébe, és támadják meg ellenfeleit, első helyen Pannoniát. Bizonyára ennek a szövetségnek az emléke maradt meg a fehér ló mondában. Bővebb krónikáink szerint Marót (= Morva) fejedelem fia, Szvatopluk szerződést kötött Álmos fia Árpáddal és a követként feltüntetett Kündü fia „Kusiddal”. A monda szerint Árpád nevében Kusid fehér lovat, nyerges és féket adott Szvatopluk fejedelemnek, és egy csomó füvet, egy korsó vizet és egy marék földet vett tőle. Ez az utóbb országvételnek magyarózott eljárás valójában egy nomád szerződés-kötési rítus volt. Omurtag bolgár kán 815-ben V. Leó császárral keresztény és bolgár szokás szerint kötött békét. A bolgár rítus abból állt, hogy egy kettévágott kutya vérével megízlelték, majd a császár a földre öntött egy kupa vizet, átfordított egy nyerges, megérintett egy féket, és felemelt egy csomó füvet. Hogy ugyanez volt a magyarok szerződés-módja is, az kiderül Theotmár salzburgi érsek levelé-

ből (900), aki a pápánál mentegetődött a morvák vádja miatt, hogy a frankok 899-ben „kutyára vagy farkasra és más istentelen és pogány dolgokra”¹ esküdtek szövetséget a magyarokkal. Theotmár e vádra azzal válaszolt, hogy azt, amivel őket egyszer vádolták meg, a morvák éveken át többször elkövették a magyarokkal. De Theotmár arról is tudósít, hogy a magyarok előzőleg a morvákkal szövetségben pusztították el Pannoniát, ez a pusztítás pedig a Fuldai Évkönyvek szerint 894-ben zajlott le, nyilvánvalóan a Szvatoplukkal kutyára, fűre, vízre, nyeregre és fékre kötött szerződés következményeképpen.

A magyar had Pannoniában kalandozott, amikor Szvatopluk fejedelem váratlanul meghalt. A fehér ló monda szintén a magyarok pannoniai benyomulásához kapcsolja a morva fejedelem halálát, de tódítva úgy állítja be, hogy a győztes magyarok elől menekülve fúlt a Dunába. Szvatopluk halálának azonban semmi köze sem volt magyar szövetségesei hadi vállalkozásához; a Fuldai Évkönyvek egymástól független, egyidejű eseményként közlik Szvatopluk halálát és a Pannoniát pusztító magyar hadjáratot.

E hadjárat történelmi jelentősége abban áll, hogy ehhez a katonai akcióhoz kapcsolható a honfoglalás kezdete. A magyar sereg, amely valószínűleg kabarokból, illetve székelyekből állt, a pannoniai kalandozás ideje tájt értesülve Szvatopluk haláláról bizonyára nem is tért haza Etelközbe, hanem a Felső-Tisza-vidékre vonult vissza, ahol Verecke előterében — arab dirhem mellékletes régészeti leletek szerint — kabarok szálltak meg; és Anonymus szerint Árpád bevonuló serege a bihar-nyírségi részeken kazárokat és székelyeket talált. Noha Anonymus a kazárokat és székelyeket régóta ott élt népeknek mondja, de egyrészt ő a honfoglalás után élt népeket áthelyezte a honfoglalás előtti időbe, másrészt az a hagyomány, hogy a magyarok a székelyeket itt találták, magyarázható azzal, hogy a székelyek kabar törzsekkel együtt a beköltözéskor a magyarokat megelőzték.

A magyar hagyomány illetően értelmezését a Fuldai Évkönyvek adataival is támogathatjuk. Eszerint a kalandozók 894-ben az elfogott férfiakat — akiket Etelközben munkára lehetett volna fogni vagy a görögöknek eladni — megölték; csak fiatal nőket vittek magukkal. Ha e

¹ MHK 326.

feljegyzés nem a krónikás túlzása, akkor ez inkább arra mutat, hogy nem otthonukba tértek meg, és családjuk távol volt.

A pannoniai kalandozást és a Felső-Tisza-vidékre való visszavonulást minden bizonnyal a következő év, 895 elején követte Árpád fejedelem leereszkedése a magyar törzsek lovassága élén a Vereckei-hágón át az Alföldre, aminek emlékét a magyar hagyomány mint Árpád diadalmas honfoglalását őrizte meg. Ennek emléke az a másik krónikás hagyomány is, amely arról tudat, hogy Árpád a honfoglaláskor a többi vezéreket állítólag megelőzte. Árpádnak és seregének 895. évi hadra kelését bizonyítja Konstantin császár feljegyzése, mely szerint a 895. évi besenyő—bolgár támadáskor a magyar had nem tartózkodott otthon. Tartózkodása helyét Regino árulja el, amikor közli, hogy a magyarok először a pannonok és avarok pusztáira hatoltak be, és onnan támadták a szomszédos hatalmak végvidékeit. Árpád serege elsőként nyilván az Alföld déli felére kiterjedő bolgár végeket támadta meg, elfoglalva földváraikat, Csongrádot, Tített és más erősségeket. A Felső-Tisza vidéki nemzetségi hagyományokat közvetítő Anonymus nagyjából ennek a benyomulásnak az emlékét és bolgárellenes harcait őrizte meg, noha regényes történetének legtöbb szereplője, történeti környezete és epizódja írói fantázia szülötte.

Ha most felvetődik a kérdés, hogy Árpád ezúttal a véglegesség igényével nyomult-e a Kárpát-medencébe, avagy ez is csak kalandozó hadjárat volt, a tudatos foglalatást tartjuk valószínűbbnek. Nemcsak a magyar hagyomány egyértelmű vallomása szól mellette, hanem az a tény is, hogy magyar fejedelmek kalandozó hadjáratokban sohasem vettek részt.

Más kérdés, hogy a haditervbe számítási hiba csúszott, és a győzelmes foglalatás csak egy hozzá kapcsolódó vereség és menekülés révén alakult honfoglalássá.

BESENYŐ—BOLGÁR TÁMADÁS ÉS MENEKÜLÉS AZ ÚJ HAZÁBA

Az Európában alig ismert magyar lovasság gyors sikerei 894 őszén arra készítették az egymással küzdő Duna-völgyi hatalmakat, hogy abba-hagyják a harcot. Nemcsak a morvák és frankok kötöttek sietve békét, hanem Simeon bolgár cár is tárgyalásokba bocsátkozott Leó görög csá-

szár megbízottaival. Az Al-Dunánál állomásozó Eusztathiosz tenger-nagy útján békét kért a császártól, mire a császár visszarendelte hajóhadát és Niképhorosz Phokász szárazföldi seregét, s követet küldött Simeonhoz a béke megtárgyalására. Simeon azonban nem tárgyalt a követtel, hanem tömlöcbe vetette, mert csak azt akarta elérni, hogy a görögök elvonuljanak, maga pedig bosszuló hadjáratot intézhessen a magyarok ellen. A magyarok elleni hadjáratra kiváló alkalmat szolgáltatott a harcra kész besenyők megjelenése a Don mellékén.

A besenyők, akiket a 893-ban megvert úzok támadása menekülni kényszerített, a Don középső szakaszán meglepetésszerűen kelhettek át.

A Dontól a Dunáig terjedő „Etelköz” elfoglalása nem történhetett egyszerre; már a nagy folyókon való átkelés is csak szakaszos előnyomulást tehetett lehetővé a besenyők számára. Ez a körülmény megengedi azt a magyarázatot, hogy a két besenyő támadást a Dontól a Dnyeperig és a Dnyepertől a Dunáig terjedő korábbi lakterület elfoglalásához kapcsoljuk.

Az első besenyő támadás időpontja tekintetében a kutatók szélsőségesen eltérő nézeteket képviselnek: egyesek a régmúltba helyezik vissza, mások a 889. évi adathoz kapcsolják. A besenyők Donon való első átkelése azonban Konstantin császár említett évadata alapján nem helyezhető 893 elé; szerinte az első besenyő támadást kevés idő múltán követte Levéd főfejedelem (kende) útja a kazár kagánhoz, valamint Álmos második fejedelem (gyula) felváltása a tetterős Árpáddal, de ezt is csak egy-két év választotta el a második besenyő támadástól. Ebben az esetben pedig az események úgy rekonstruálhatók, hogy a besenyők első három kangar törzse rögtön a Volgán való átkelés (893) után megtámadta a Don és Donyec vidéki magyarokat, s bizonyára még a Donkőnyök felett lakó és a kazároktól a magyarokhoz pártolt eszkil-bolgárokat is, s nyugatabbra úzve őket éket vert a kazárok és a magyarok közé. Ebben a helyzetben történetileg indokolt volt a kazár kagán Levédnek tett javaslata, hogy vegye át a főhatalmat, nyilván azért, hogy kazár-magyar összefogással űzzék vissza a besenyőket. De az is indokolt, hogy a legfőbb hadúri tisztet betöltő fejedelemtársat, a vereségért felelőssé tehető Álmos gyulát lemondatták, s helyébe a hadvezéri képességekkel rendelkező Árpádot választják. Rejtély, hogy mi lett a sorsa Levédnek, de tény az, hogy 894 augusztusa táján, amikor Bölcs Leó császár követe-

ket küldött a magyarokhoz, hogy támadják meg a bolgárokat, a magyarok élén már két fejedelem állt: Árpád, a legfőbb hadúr, és fejedelemtársa, Kurszán, a „Kündü fia”. Az a körülmény, hogy a görög hajók a Duna deltájánál keresték fel a magyar fejedelmeket, valóban amellet szól, hogy a Dnyepertől keletre levő terület már nem volt a kezükön.

895 nyarán következett be a második beszenyő támadás, amit Konstantin császár Simeon bolgár cár diplomáciai húzásának tulajdonít. Amikor Árpád seregével Vereckén átkelve, a Tisza vidéki bolgár végeket megtámadta, beszenyők keltek át a Dnyeperen. A magyar haderő távollétében ellenállásra gondolni sem lehetett, csak menekülésre, ami a határőrök riasztása után idejében kezdetét vehette.

A beszenyők a nagy folyók miatt itt is csak szakaszosan nyomulhattak előre. Ez azt jelentette, hogy a keletebbre lakó magyarok mindenüket hátrahagyva menekültek nyugatra, viszont minél közelebb lakott egy törzs a Kárpátokhoz, annál több lehetősége nyílt állatai behajtására. A rendezett elvonulást az hiúsította meg, hogy az Al-Dunán átkelt Simeon cár serege, és oldalba kapta a Havasalföldön át menekülőket.

Mekkora volt a magyarság vesztesége?

A Fuldai Évkönyvek a bolgár győzelmet jelző 895. évi rövid bejegyzés után, 896-ban, részletesebben tudósítanak Leó császár Regensburgba küldött követének, Lázár püspöknek a beszámolója alapján. Eszerint a „harmadik” bolgár–magyar harc igen kemény és elkeseredett volt; végül is a „keresztények”, tudniillik a bolgárok győztek, s ha ők is 20 000 lovaszt vesztek, mekkora lehetett a magyarok vesztesége? — írták. Csak 55 év múlva, hagyomány és szóbeszéd alapján festette Konstantin császár azt a zord képet, amely többeket arra indított, hogy a honfoglalókat asszonyok nélkül érkezett férfihadnak képzeljék: „Amikor a türkök hadjáratra mentek, a beszenyők Simeonnal a türkök ellen jöttek, családjaikat (*familias*) teljesen elpusztították és a földjük őrzésére hátrahagyott türköket gonoszul elűzték.”²

Nem tekintve azt, hogy a görög *familia* szón szolgálcsaládot, illetve cselédet is értettek, a magyar őskronikában, az úgynevezett 11. század végi gestában feljegyzett magyar hagyomány kifejezetten szól az asszony nép beköltözéséről, és csak az állatok elvesztését panaszolja, ami-

² DAIL. 176—177.

kor elmondja, hogy a magyarok előző lakhelyükön „nem maradhattak, mivel a sasok (régii magyar nyelven besék!) úgy zúdultak le rájuk a fákról, mint a legyek, s barmaikat és lovaikat felfalva elpusztították... Erdélyben... hét földvárat építettek feleségeik és vagyonuk őrzésére.”³ Ez a legendás formába öltöztetett hagyomány őrizte meg a honfoglaló magyarok fő gondját-baját. A folyókkal szabdaltsztyeppen nem volt rá idő és mód, hogy a lassan vonuló juhnyájákat és gulyákat magukkal hajtsák és a folyókon átszállítsák, az új hazában pedig nem találtak a veszteséget kellően pótló állatállományt. Az emberveszteséget viszont a meneküléskor csökkentette, hogy a magukkal hajtott méneseiből váltott lovakkal gyorsabban menekülhettek, mint a gázlókat nem ismerő besenyők, akiket a zsákmány birtokbavétele és szétosztása is hátráltatott. Biztosra vehető, hogy a Don és Donyec vidéki törzsek komoly emberveszteséget is szenvedtek; egy-két nemzetség el is pusztulhatott, de végül is mind a tíz törzs elérte menekülése célját, a Kárpát-medencét.

A menekülő törzsek a legrövidebb úton igyekeztek a Kárpátok fedezékébe jutni, s erre a Kijev felől jövő „fekete magyaroknak” (kabaroknak, székelyeknek) és a velük tartó keleti szlávoknak a Vereckei-hágó, a hét törzs népének pedig a Radnai-, Borgói- és Tatar-hágó, valamint a Békás-, Ojtozi- és Bodza-szoros kínálkozott. A dél-erdélyi és al-dunai szorosokat a bolgár támadás miatt nem vehették tömegesen igénybe; ezt a bolgárok annál is inkább akadályozták, mert Erdély értékes sóbányáival uralmuk alatt volt.

A honfoglalás itt leírt második szakasza főként Erdélybe torkollott. A magyar őskrónika szerint a „besék” elől való menekülés és a hegyeken való átkelés után „elérkeztek Magyarország végeire, tudniillik Erdélybe. ... Itt hét földvárat építettek feleségeik és vagyonuk őrzésére, s egy ideig itt maradtak... Erdélyben tehát megpihentek és barmaikat erőhöz juttatták (*recreaverunt*).”⁴

A honfoglalás pillanatában Erdély és a Maros alsó völgye még Bolgárország végeinek számított, s így erre is vonatkoztatható a Fuldai Évkönyvek azon megjegyzése, hogy a honfoglalókon vett bolgár győzelem

³ SRH I. 286.

⁴ SRH I. 286—288.

után a bolgárok és magyarok még „több ütközetet vívtak egymással”.⁵ De amint a besenyők nem tudtak ellenállni a menekülő úzoknak, s a magyarok a menekülő besenyőknek, úgy omlott össze minden bolgár ellenállás Erdélyben és a Maros síkságán. Ugyanakkor a bolgár-szláv alapnépesség a helynevek tanúsága szerint többfelé helyben maradt, és bizonyára itt maradtak a sóaknában dolgozó sóvágók is.

A magyarok Etelközben hozzájuthattak tengeri sóhoz. Minden törzsfő egy-egy folyó mentén vándorolt, amely a tengerpartra vezetett, s itt a turzásokkal elrekesztett limánokból a mongol kori utazók szerint még kivitelre is lehetett sót fejteni. Etelköz kiürítése után viszont a magyarok számára életszükségletté vált a sóbányák birtoklása.

A magyar őskronikában feljegyzett régi hagyomány szerint az Erdélybe menekült hét törzsfő a medence védettebb oldalán hét földvárat épített magának. Noha e történetben a hét vezérnek és Erdély *Siebenbürgen*, „hét vár” nevének összekapcsolása népetimológia jellegű, a valóság nem állhat messze az előadottaktól, mert a hét törzs népe nagyrészt itt költözött be, és egy időre itt szállt meg. A Kárpátokon belüli magyar várak sorának a Kárpátokon túl a besenyők Dnyeszter-parti erődsora felel meg, amiről Konstantin császár számol be. Ezeket a besenyők nyilván a magyarok ellen építették ki régebbi romok felhasználásával. Erdélyben egy-egy törzsfő maga és népe oltalmára római romok és bolgár sáncok felhasználásával épített várat, s hozzá egy-egy sóaknát is igyekezett biztosítani. Désakna, Székakna, Kolozsakna, Tordaakna, Kisakna és Vízakna az Árpád-korban is egy-egy vár tartozékaként működött, s ismerve a só életfontosságú szerepét, az aknák elosztását a törzsfők között az első, ideiglenes megszállás (895) idejére kell visszavezetnünk.

A magyar őskronika az Erdélybe menekülés, az állatállomány elvesztése és az ideiglenes várépítés mellett még egy hitelt érdemlő hagyományt őrzött meg: „Álmost Erdélyben megölték, nem mehetett ugyanis be Pannoniába.”⁶

Álmos Erdélyben történt feláldozását sokan kapcsolatba hozzák a kazár királyölés szokásával. A kazároknak két uralkodója volt: a szakrá-

⁵ GOMBOS I. 132.

⁶ SRH I. 287.

lis főkirály és a ténylegesen uralkodó alkirály, s mindkettőt elérhette a rituális feláldozás sorsa. A főkirályt akkor ölték meg, ha előre meghatározott uralkodási évei leteltek, az alkirályt pedig akkor, ha csatát vesztett, vagy ha uralkodása alatt katasztrófa következett be. Bár az aggastyán Álmos immár egyik tisztet sem töltötte be, mert helyébe, a hadvezéri tisztségre fia, Árpád lépett, megölése nyilván a besenyőktől elszenvedett vereség következménye volt, és feltehetően rituális formák között hajtották végre.

Az Erdélybe menekültek között kellett legyen a magyarok kendéje, névleges főkirálya, Kurszán. Az ő szerepét az Árpád-házi dinasztikus hagyomány igyekezett elhomályosítani. Ezért degradálódott Kündü (téves olvasással: Kond) a hét vezér egyikévé, sőt az anonymusi „Kündü fia Kurszán” vezér a fehér ló mondában már romlott „Küнд fia Kusid” néven úgy jelent meg, mint Árpád Szvatoplukhoz küldött követe.

A besenyőktől elszenvedett vereség a vezérek Etelközben kialakult erőviszonyaiban bizonyára olyan eltolódást eredményezett, ami belső ellentétekhez vezetett. Ezeken azonban Árpád biztosan úrrá tudott lenni, mert az általa vezetett hadsereg elkerülte a besenyő támadást, és a bolgárokon a Kárpát-medencében fölényes győzelmet aratott. Mindazonáltal a köznép állatállományának és a keleti szlávok adójának elvesztése véget vetett a kettős fejedelemség állandó bevételeinek, aminek egyrészt a két fejedelmi udvar, másrészt a katonai kíséret ellátásában kellett súlyos nehézséget okoznia. A 895 utáni évek bizonyára a vezérek között kitört vitákkal és az ideiglenes berendezkedéssel teltek el. Ez lehet az oka, hogy 895 után négy évig semmilyen feljegyzésre méltó külföldi hadjáratra nem vállalkoztak, noha a Kárpát-medence nyugati felét birtokló frankok és morvák között újból kitörték a harcok.

A 895. évi honfoglalás a Kárpát-medence Duna vonalától keletre eső felének elfoglalását eredményezte, s ez lehetővé tette, hogy a hét magyar és három kabar törzs népe előnyomuljon Erdélyből és a Felső-Tisza-vidékről a Tisza és a Zagyva vonaláig, gyepűelvének hagyva meg a Duna–Tisza közét és a Kárpátok erdős vonulatát.

Konstantin császár bedolgozott művébe egy olyan földrajzi leírást, mely szerint „egész Turkia” a Tisza és felsorolt mellékvizei körül terül el. Ezt általában Gábrriel görög követ információjára vezetik vissza, aki arra buzdította a magyarokat, hogy támadják meg a besenyőket, és

foglalják vissza régi hazájukat. Noha ezt a követséget többnyire 927 utánra helyezik, sokkal valószínűbb az a mértékadó vélemény, amely Bölcs Leó korára teszi.

Gábrriel olyan képet fest a magyar vezérekről, mint akik a császárnak engedelmességgel tartoztak, amennyiben ő lehetetlent nem követel tőlük, tudniillik Etelköz visszafoglalását és a besenyők elűzését. Ez a látszólag Bizánc-tól függő viszony igazolhatóan csak Bölcs Leó alatt, 900 körül állt fenn, s pontosan megfelel annak, amit Leó császár *Taktika* című művében ír: a „türkök . . . arra törekednek, hogy a rómaiak alattvalóinak mutatkozzanak”.⁷ Való, hogy a magyar fejedelmek a besenyőktől és bolgároktól elszenvedett vereség után erősebben próbáltak Bizáncra támaszkodni, s fő ellenségeik féken tartása fejében hajlandók voltak Leó császárnak jelképes alávetettséget fogadni. Ennek a látszatnak a fenn-tartása azonban a nyugaton elért hadisikerek nyomán már a 10. század első évtizedében szükségtelenné vált.

PANNONIA ÉS MORVAORSZÁG ELFOGLALÁSA

A 895. évi honfoglalás a Fuldai Évkönyvek szerint csak a bolgárokat sújtotta, és a Duna észak—déli vonalától nyugatra úgy folyt tovább az élet, mintha mi sem történt volna:

Arnulf király ugyan biztonsági intézkedéseket tett, amennyiben Zalavárt hűséges pannon-szláv duxára, Braszlavra bízta, maga viszont 896 elején levonult Rómába, hogy császárrá koronáztassa magát.

A magyar fejedelmek, hátukban a besenyőkkel, oldalukban a bolgárokkal, óvakodtak ellenségeik számát szaporítani; nem támadták meg újból Pannoniát, fenntartották a jó viszonyt Szvatopluk idősebbik fiával, II. Mojmirral. A magyar—morva barátkozásra világosan utal Theotmár érsek levelében, sőt azt is felhossa, hogy a morva-szlávok egy része a magyarokkal társul, és magyar módra beretválja fejét. Az a körülmény, hogy Morvaországban 898—899-ben a pápa engedélyével egy érseket és három püspököt szenteltek fel — köztük bizonyára a nyitrai is —, valószínűsíti, hogy az adott időpontig béke honolt a magyar és morva

⁷ MEH² 114.

fejedelemség között, s zálogaként az erdélyi só szállítása újból megindulhatott Morvaországba.

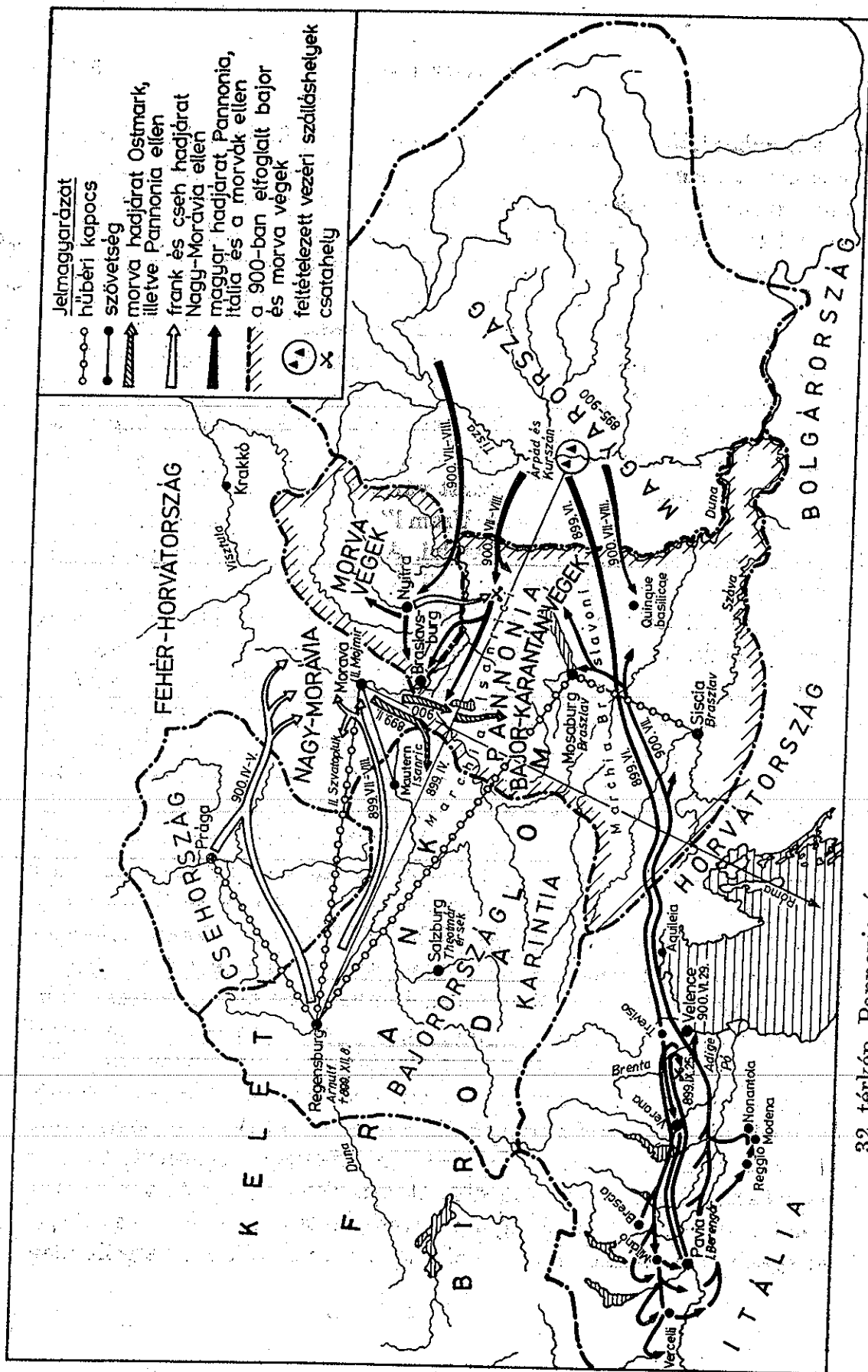
A magyar fejedelmek tartózkodása a katonai beavatkozásoktól annál feltűnőbb jelenség, mert a nyugati szomszédok között kiújultak az ádáz harcok, és a belülről meghasonlott morva fejedelemség hódítmányai ezekben az években szakadtak le.

A cseh főemberek már 895 nyarán megjelentek Arnulf előtt, és hódoltak neki. 896 karácsonyán a morvák is követeket küldtek a császárhoz békekötés végett, de a nyugalmat csak arra használták fel, hogy újból megpróbálják alávetni a cseheket. A csehek követei 897 nyarán Regensburgban kérték Arnulfot, hogy segítse meg őket a morvakkal szemben. 898-ban, amikor kitört a testvérharc Szvatopluk két fia, Mojmir és II. Szvatopluk között, Arnulf az utóbbi támogatására két bajor sereget küldött Morvaországba, amely nagy dűlást végzett. A következő év tavaszán a bajorok megismételték pusztító hadjáratukat a morva végek ellen, s Arnulf császár Morvaország meghasonlása láttán megengedhette magának, hogy közvetve beavatkozzék a császári koronáját érintő itáliai fejleményekbe. Maga nem indított hadat, de 899-ben a magyar fejedelemmel szövetségre lépve, egy itáliai hadjáratra felbérelte a magyar sereget.

Az első itáliai kalandozás előzménye az volt, hogy Észak-Itálián Arnulf császár két riválisa, Spoletoi Lambert császár és Berengár király osztozott. Lambert 898 novemberében bekövetkezett halálával Berengár — úgy is, mint Nagy Károly dédunokája — egész Itália császárságát igyekezett megkaparintani, s ebben a helyzetben Arnulf a magyarok segítségével próbálta Berengárt kiűzni a nyeregből. 899 tavaszán küldhette el követeit az öt éve békében élő magyar fejedelmekhez. Mint Theotmár érsek védekező iratából kiderül, Arnulf a magyarokkal kutyára, nomád módon is megkötötte a szerződést, és a hadjárat előtt ezüstpénzben és szövetekben róttá le ajándékait. A magyar fejedelmek a gyakorlatnak megfelelően valószínűleg Árpád egyik fiát állították a sereg élére. Az 5000 főre becsült sereg Pannonián, nyilván a Braszlavtól kapott vezetőkkel, szabadon kelt át, és valószínűleg azon a római úton haladt Aquileia felé, amelyet a 10—11. századi források „strata Ungarorum”-nak, a magyarok útjának neveztek. Ez az út nem érintette a pannoniai központokat, Sziszeket és Zalavárt, hanem a kettő között húzódva, Zág-rábtól kezdve a Száva déli oldalán haladt. A magyar sereg Aquileiánál

kiérve Lombardiába először a Pótól északra fekvő síkságon át, Milánóig és Paviáig, Berengár fővárosáig nyomult elő, és amikor Berengár nagyobb számú, tarka nemzetiségű serege összeállt, visszavonultak a Brenta folyó keleti partjára. Az olaszok a visszavonulást menekülésnek vélték, és mit sem sejtve táboroztak a jobb parton, amikor szeptember 24-én a magyarok váratlanul visszafordulva táborukat több oldalról megtámadták, és tönkrevették Berengár seregét. Ezután akadály nélkül kalandozhatták be a Pótól északra és délre levő síkságot. Az enyhe olasz tél és a gazdag zsákmányszerzés lehetősége a következő tavaszra is ott marasztalta őket. Az egy évig tartó kalandozás során nyugaton VerCELLIIG és a Piemonti-Alpokig jutottak el, délen Reggio és Modena esett kezükre, és Bolognáig pusztítottak. Ez a hadjárat váltotta ki az ismert fohászt: „A magyarok nyilaitól szabadíts meg, Uram!” 900. június 29-én egy csapatuk Velencébe is megkísérelt behatolni. A várost a tengertől elválasztó Lidó homokszigeteinek láncolatán át lóháton és bőrcsónakokon közelítették meg, de a Rialtot nem sikerült elérniük, mert Péter doge hajóhaddal vonult ellenük. Végül is Berengár követői útján sok pénzt és túsokat ígért a magyaroknak, ha elvonulnak, amit június végén el is fogadtak.

Amíg a magyar sereg Itáliában kalandozott, olyan események történtek a Duna völgyében, amelyek megváltoztatták az itteni helyzetet. A Morvaországgal határos ostmarki részen Isanrich gróf a császár ellen támadt. A lázadó Isanrich Aribónak, Ostmark Duna menti kormányzójának volt a fia, s már korábban is mindketten morva segítséget vettek igénybe tartományuralmuk biztosítására. A császár erre 899 nyara tájt két helyen támadott. Pusztító sereget küldött Morvaországba, amely kiszabadította a bátyja által egy várban körülzárt II. Szvatoplukot, és Morvaország végvidékén védőőrizetbe vette. Ugyanakkor dunai flottilájával maga is lehajózott Mauternbe, és megadásra készítette Isanrichot. Isanrich azonban átszökött Mojmirhoz, és rövidesen morva csapatokkal kelt át a Dunán országrészébe. Ez a 899 őszi támadás azt eredményezte, hogy Alsó-Ausztria, valamint az ettől keletre fekvő Felső-Pannonia kisiklott a császár kezéből, és morvák keltek át a Dunán túlra. Ez azt is jelentette, hogy a Dunántúl politikailag meghasonlott, és az egész Pannonia védelmével megbízott Braszlav visszaszorult Alsó-Pannoniába. Braszlav most bizonyára szívesen vette volna, ha magyar szövetségesei nem Itáliában harcolnak, hanem a morvák ellen segítik meg.

32. térkép. Pannónia és a morva végek (Nyitra-vidék) elfoglalása (899—900)

Ebben a helyzetben, 899. december 8-án következett be Arnulf császár halála, gátszakadást idézve elő a birodalom határán. A kutyára esküdt szövetség a szerződő fél halálával megszűnt, viszont a magyaroknak az adott időpontban szabad átjárásuk volt Pannonián át. Árpádnak és Kurszánnak elég volt az itáliai sereg hazatérését bevárni, és a hazavonulást a támadó morvakkal szemben további csapatokkal fedezni. 900 nyarán a Braszlav területén hazatérő és Pannoniába átkelő magyarok kisebb harcokkal kezükre kerítették egész Pannoniát. Jellemző, hogy míg a Fuldai Évkönyvek a frankok minden kisebb háborújáról, belső konfliktusáról részletesen beszámolnak, addig pannoniai frank—magyar háborúról vagy Braszlav dux ellenállásáról semmit sem írnak. Csak mellékesen vetik oda, a magyarok 900. évi, bajorországi kalandozásának leírása után, hogy a magyarok „visszatértek oda, ahonnan jöttek, sajátjukba, Pannoniába”, a bajorok pedig „országuk megvédésére igen erős várat építettek az Enns folyó partján”.⁸ Liudprand is csak úgy emlékezik vissza, hogy az Arnulf halálát követő évben (900) a magyarok elfoglalták a bajor végeket, ami a Regino említette „karantán végek”, illetve Pannonia megszállását jelenti. Theotmár salzburgi érsek 900. július 15. táján írt levele éppen a megszállás időpontjában kelhetett; híre még el sem jutott hozzá. A magyarokról elmondja, hogy Itáliából éppen kivonultak, és szabaddá vált a Rómába vezető út, Pannoniát illetően pedig csak a morvák pusztításáról szól, akik elbeszélése szerint „néme-lyeket fogságba hurcoltak, másokat megöltek, másokat börtönben szörnyű éhséggel és szomjúhozással vesztettek el, számtalant pedig menekülésre kárhoztattak és nemes férfiakat és tisztos nőket szolgaságra vetettek. Isten egyházait felgyújtották és annyira leromboltak minden építményt, hogy egész Pannoniában, a mi legnagyobb provinciánkban, egyetlen templom sem látható, amint hogy a tőletek ide rendelt püspökök, ha be akarják vallani, elbeszélhetik nektek, hogy ahány napig utaztak, lakatlannak találták az egész területet.”⁹ Ha ez a pusztítás javarészt Szvatopluk 894 előtti kalandozásai és a 894-ben általa behívott magyarok rovására írandó is, hozzájárultak ehhez a 899—900. évi morva—bajor harcok.

⁸ GOMBOS I. 133.

⁹ MHK 327.

A morva fejedelmek a 9. század közepe óta megpróbálták Pannónia felé terjeszkedni, ami hódító kísérleteiken kívül kapcsolatos volt az önálló egyház kiépítésére irányuló törekvésükkel is. Róma felé ugyanis csak Pannonián át lehetett a frankok megkerülésével eljutni. E törekvés eszköze volt a pannoniai bajorok, szláv hűbéreseik és telepeik elpusztítása, alkalmasint egy-egy földvár elfoglalása. Ha van hagyománybeli alapja a magyar krónikákban írt pannoniai magyar—morva harcoknak, akkor ez annak emlékéért őrzi, hogy az Itáliából megtérő, Pannoniába dél és kelet felől benyomuló magyar seregek beleütköztek Mojmir vitézeibe, akik a frank—magyar szerződés-kötéssel a magyarok ellenségeivé váltak, és Arnulf halálának hírére maguk akarták Pannoniát birtokba venni. A Magyar Krónika szerint a magyarok Bánhida mellett verték tönkre a morvákat.

Pannónia megszállását megkönnyítette, hogy a többszörös morva pusztítás a frank—bajor birtokos réteget kíséretével és kisszámú telepeivel együtt felőrölte, és menekülésre kényszerítette. Egyes földvárak, például Zalavár bevétele pedig nem okozhatott gondot a magyaroknak, akik az előző évben a lombardiai Modenát kőfalai ellenére bevették, és Velence elfoglalását is megkísérelték.

Pannónia megfogyatkozott szlovén népessége nem menekült el az országból, de településében gyökeres változás következett be. A Balatonvidék, a Nyugat-Dunántúl és a Dráva-vidék szláv pataknevei javarészt tovább éltek, de a helységnevek mind megszűntek, és a 9. századi temetők lezárultak. Valószínű viszont, hogy túl a Dráván a magyarul tótoknak nevezett szlavónok nemzetségi szervezete érintetlen maradt.

A pannoniai magyar—morva harcok eredményezhették, hogy 900-ban a magyar seregek a Duna felett előnyomulva meghódították Morávia Nyitra vidéki hódítmányait. Az, hogy a Kisalföld a Kis-Kárpátokig, Nagy-Morávia határáig legkésőbb 900 folyamán magyar uralom alá került, abból világlik ki, hogy ez év őszén a Duna északi partjáról indult ki egy magyar sereg Bajorország ellen.

900 nyarára a Kárpát-medence teljes egészében a magyarok kezére került; a végleges megtelepedéshez hátra volt még a szélterületek biztosítása és a jogi elismertetés.

Árpád és Kurszán 900 nyarán követeket küldött az új frank uralkodóhoz, Gyermeke Lajos királyhoz békeajánlattal. A magyar vezérek nyil-

vánvalóan Pannonia és a morva végek elfoglalásának elismerését kívánták. Minthogy a frank udvar nem volt hajlandó Nagy Károly hódítmányáról lemondani az „új avarok” javára, és a követeket kémeknek bélyegezve visszautasította, ősz folyamán a Kisalföldről két magyar sereg nyomult Bajorország ellen; a nagyobbik a Duna bal partján, a kisebbik a jobb parton. A déli sereg feldúlta az Ennsen túl fekvő „Óperenciát”, és nagy zsákmánnyal tért haza, az északi csapat viszont 900. november 20-án Luitpold örgróf és Richar passauai püspök seregétől vereséget szenvedett. Ekkor kezdték el a bajorok sietve Ennsburg kővárának kiépítését.

A bajor és morva végek elvesztése és egy új „Avarország” létrejötte összehozta a halálos ellenségeket. 901 januárjában morva követek békét kérve jelentek meg Regensburgban. A bajor és morva főemberek itt és Morvaországban esküvel erősítették meg a békét és szövetséget. A magyarelles, visszavágásra készülő szövetség nem maradt tétlen. A 901–902. évekből ismeretes egy-egy olyan évkönyvbejegyzés, amely magyar vereségről tudat a frank–morva–magyar határvidéken. Ez 902 őszén a magyar fejedelmeket döntő hadjáratra indította. Mint a Sváb Évkönyvek 902. évi bejegyzése — „Háború a magyarokkal Moráviában s az ország legyőzetett”¹⁰ — elárulja, a magyarok a morva fejedelemséget saját hazájukban megdöntötték. Regino 906-ban már mint a múltban történt eseményről számol be arról, hogy Szvatopluk halála (894) után „országát fiai rövid ideig szerencsétlenül tartották, s a magyarok a földig mindent elpusztították”.¹¹

A bajor hadak által szinte évenként elpusztított és belsőleg meghasonlott Morvaország megdöntéséhez nem sok hiányzott. Bár e pusztításokban a morva nép is szenvedett, a nép nem pusztult el, csak a morvák és a szomszédos szláv népek felett uralkodó morva fejedelemség és katonai kísérete. Amikor Konstantin császár 50 év múlva azt írta, hogy a magyarok által elfoglalt Morvaország „népének maradékai szétszéledve a szomszédos népekhez, bolgárokhoz, magyarokhoz, horvátokhoz és a többi

¹⁰ GOMBOS I. 91.

¹¹ MGH Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum. Hannover—Leipzig—Berlin. 143.

néphez menekültek”,¹² valójában nem a morva nép, hanem a morva fejedelmi kíséret és udvari nép szétszéledéséről volt szó, amely ezentúl más fejedelmi udvarokban talált életlehetőséget.

II. Mojmir (Moimar) fejedelem további sorsa ismeretlen, de felmerült a gondolat, hogy Anonymus Ménmarót történetébe beleszótt valamit Mojmiréből. A gesta szerint Ménmarót vesztes csata után megadta magát, és országát leányával együtt Árpád fiának, Zoltának engedte át. Ha „Marót”-ország másutt volt is, mint azt Anonymus helynevekből kikövetkeztette, Zolta pedig utódai korából ítélve még csak ekkortájt született, és mint trónörökös nem jöhet számításba, gondolhatunk bátyjára, Leventére mint Morvaország új urára, mert az egyik fő morva vár, Břeclav-Lundenburg a Morva és Thaja összefolyásánál 1056-ban *Laventeburch* néven tűnik fel, s ezt a *Levente* névvel is magyarazzák.

902-ben Morvaország a magyar fejedelemség számára olyanféle végvidék lett, mint Pannonia volt a frankok és a Nyitra-vidék a morvák számára. E végvidéken a helyi szláv lakosság nagyjából változatlanul élte életét. Morava várost 942-ben is említik, s a morva központokban dolgozó köznép a régészet tanúsága szerint helyben tovább élt mindaddig, amíg a század második felében a Morva völgye veszélyeztetett határsáv lett a német birodalom és Magyarország között.

A másik végvidék, amely felé a magyar fejedelmek biztosítani akarták új hazájukat, a Dráva és Száva vidéke volt. E két nagy folyó Karantániából folyt a meghódított Pannonia felé. A magyarok már 901-ben egy tavaszi hadjáratot indítottak Dél-Karantánia, a mai Észak-Szlovénia és Karintia területére. Bár a tartományt feldúlták, amikor nyílt csatára került sor, vereséget szenvedve megfutamodtak. Ugyanezzel az akcióval lehet kapcsolatos, hogy 901-ben újból magyar sereg tűnt fel Lombardiában, s mivel sok kárt nem tettek, feltehető, hogy Karintiából kiszorítva ezen az úton kerültek haza.

Ez a vállalkozás világossá tette a magyar vezérek számára, hogy a hegyes-völgyes „Korontál”-földön nincs keresnivalójuk, viszont dél-pannoniai uralmukat és a Zágrábon át Itáliába vezető hadiutat nem veszélyeztetik sem a korontálok, sem a tengermelléki horvátok.

¹² DAI I. 180—181.

Miután a bolgárok már 895-ben feladták Erdélyt és a „bolgár végeket”, és visszavonultak a Száva és Al-Duna vonalától délre, a besenyők pedig megelégedtek a Kárpátokig és az Al-Dunáig terjedő Etelközzel, aminek jeleként a Dnyeszter átkelőinél levő várakba őrseget állítottak, világossá vált az a földrajzi keret, amelyben a magyarok megtelepedhettek.

2. A MAGYAROK MEGTELEPEDÉSE

MILYEN MÓDON TÖRTÉNT A FÖLD FELOSZTÁSA?

Amíg a magyar honfoglalás ütemét a kortársak szűkszavú megjegyzéseiből is meglehetősen biztonsággal állapíthatjuk meg, addig a megtelepedésről szemtanú feljegyzése nem maradt ránk. Ennek ellenére a megtelepedés rekonstruálása nem reménytelen feladat. Az etnikai viszonyok gyökeres megváltozása, illetve átrendeződése, az új berendezkedés olyan mélyreható nyomokat hagyott az új települések rendjében és elnevezésében, az Árpád-kori társadalom struktúrájában és hagyományaiban, nem utolsósorban pedig a régészeti leletanyagban, ami már most megengedi egy előzetes kép felvázolását, s ha ma még sok kérdésre nem is tudunk választ adni, remélhetjük, hogy ezekre a jövő kutatása fényt fog deríteni.

A megtelepedésre kihatott a kettős beköltözés. Az a körülmény, hogy a kabar-székely sereg, illetve Árpád hadereje Vereckénél nyomult a Kárpát-medencébe akkor, amikor a hét törzs népe a besenyők elől menekülve Erdélybe költözött, magyarázatul szolgál arra, hogy kabarokhoz kapcsolható népelemek Verecke előterében, az Alföld északkeleti részén, illetve a Felső-Tisza vidékén jelentkeznek, míg az Alföldre költöző magyar törzsek e területet részben kikerülték. Ennek a kezdeti települési adottságnak a folyománya lehet az is, hogy kabarokhoz sorolható káliz népelemeket a Kárpát-medence nyugati felében, a Felső-Tisza-vidékkel egy vonalban, a Kisalföld északi oldalán is találunk, míg a 900-ban elfoglalt Dunántúlon inkább csak magyar törzsek szálltak meg.

A megtelepedés rekonstruálása előtt több olyan fontos kérdés vetődik fel, amelyben az eddigi kutatás alig látott problémát, amelyekkel azonban szembe kell néznünk.